

Nataša Golob

Sine manu, sine oculis, sola voce, sola memoria

Spomin ni nespremenljiv in večen. Spomin je najprej oseben, šele nato je spomin družbe, sestavljen iz individualnih spominov. Lahko je nem, lahko je izrečen; če je zapisan, postane vsaj za nekaj časa del v skupnosti bralcev. Lahko je otipljiv, obstaja v materialnosti predmetov in se z njimi spreminja. Dogodki, ljudje in pokrajine se znajdejo v nekoliko neresnični plasti, ki ji pravim spominski somrak, ko spomin še obstaja, a se modificira in ga pozaba vse bolj strga. Pa vendar spomine zbiramo, smo kot veverice z lešniki v duplu in se bojimo zime, a nekako ne vemo, kdaj bo prišla in ali jo bomo preživeli. Pozaba in zima, povezuje ju otplost in nemoč.

Na drugi strani je seveda pozaba, ki se je otepamo in ji skušamo uiti. S treznostjo izkušenj vemo, da je čas neizprosni, da vse mineva in propada. Razvili smo različne oblike ohranjanja spomina in se trudimo, da bi bil nepotvorjen, ker je izkušnja manipuliranega spomina povezana z zaznavanjem nemorale in občutkom studa.

Spominom skupnosti, ki so včasih kolektivni spomini, smo dali različne oblike. So kraji, kjer se spominjamo oseb, kraji spominskih dogodkov, kraji, kjer ohranjamo imena in dejanja oseb v njihovi nadčasovni veličini, ko se ob spomeniku ali v alejah zaslužnih ozremo na obraze, simbole in imena ter v njih prepoznamo razlog za spomin, za blag nasmeh iz hvaležnosti. Knjižnice, arhivi in muzeji so kraji urejenega spomina, ki so sprejeli tisto, kar se je nam oz. njihovim skrbnikom zdelo vredno in potrebno ohraniti; marsikdaj se zalotim pri misli, da smo že mi naredili izbor (pravičen – pravilen?), ki dostikrat zrcali preference našega časa in percepcijo bodočnosti. Domišljamo si, da vemo, kaj bi utegnilo biti vredno in pomembno v dolgoročni perspektivi. Izbiranje je tehtanje med »da« in »ne« ali »ne več«, to so dejanja, ki vplivajo na spomine drugih.

O sposobnosti ohranjanja izkušenj in misli od prazgodovine dalje je bilo napisanih dosti tehtnih znanstvenih del. V našem, evropskem prostoru so se s filozofijo Grkov procesi spomina, pozabe, spominjanja in ohranjanja dvignili v polje imanentnega znanstvenega interesa, in to s številnimi teksti, ki so – začuda po vseh izgubah kulturnih dosežkov – ostali. Kako prav je rekel Terencijan Maver, da imajo knjige usodo, odvisno od bralčevega razumevanja, *Pro captu lectoris habent sua fata libelli*. Knjige so mogočne, a brez bralcev so neme.

Brez pretenzij, da bi označevala velikost in pomen knjižnic, posejanost po mestih in državah, jih povezovala s kriteriji vsebine, pismenosti, dostopnosti, števila hranjenih enot itd., me je vedno fascinirala povezava med zapisano in upodobljeno mislijo ter

med mislijo avtorja in bralca sedaj in nekdanj. V kodekse in zvitke strnjeni zapisi so ena narava človekovih miselnih poti, posebitve, prizori in znamenja pa druga, tista, ki je že v antiki in dosti pozneje usmerjala iščočega. Knjižnica je (bila) prostorski okvir za te stvaritve, in kakor je menil Vitruvij, je dobro, da je dovolj velika, da sprejme veliko del, da deluje umirjeno, je dobro osvetljena in toliko razgibana, da olajša tudi duhovno sprehajanje po prostorih. Poleg tega naj bo knjižnica tudi prostor resničnih ali izmišljenih podob, *imagines*, ki so lahko uporabne opore pri prehajanju iz enega prostora v drugega, od enega vsebinskega polja do drugega. Pri branju klasičnih virov se dostikrat ni mogoče znebiti vtisa, da je geografija urejenega spomina – in knjižnica to je – pogosto zasnovana podobno kot rimska vila, kjer se okrog osrednjega atrijskega prostora, ki je *locus amoenus* in vabi k razmišljanju, nizajo manjši prostori, vsak namenjen svoji vsebini. Navsezadnje so v odličnejših vilah stene krasile upodobitve in marsikdaj pa so bila tla pokrita z mozaičnimi preprogami iz povednih motivov, ki so izpostavili vlogo oz. namen prostora.

Nekatere v antiki izoblikovane duhovite povezave so se nadaljevale, ustrezno glede na čas in okolje. Očarljiva je domislica, ki je vzknila na dvoru Karla Velikega v skupnosti duhovnega in siceršnjega plemstva: med člani Karlove akademije se je zasejala tista *amicitia*, da so si spričo svoje intelektualne širine privzeli psevdonime. Tako se je v tem krogu Karel Veliki imenoval David, Alkuin je dobil ime Flaccus, Angilbert je bil Homer, kölnski nadškof Aaron, Beornard iz Echternacha pa Samuel. Kaj to pomeni? Psevdonimi so osebe povezali z vzorniki iz literature. Spominske sinapse so dale vsakomur vedeti, da je Karel Veliki tako kot starozavezni David kralj nad kralji, imena drugih – Aaron, Nataniel, Samuel, Timotej, Antonij itd. – pa so ustvarjala lok do velikih zgledov iz krščanske in predkrščanske dobe, saj so Flak, Homer, Naso, Demosten, Makarij, Nemijas itd. odprli most do antike. Tu se sicer pojavi vprašanje, ali je bila ta akademska metamorfoza zakoreninjena v delih antičnih avtorjev, dostopnih v *bibliotheci palatini*, in v neposrednem poznavanju njihovih spisov, ali so bila imena velikih iz zgodovine povezana s poznavanjem del po pripovedovanju in iz povzetkov. Samo želimo si lahko, da je v prostorih z več sto, mogoče celo 2500 kodeksi (kakor navaja Einhardt) potekal dialog s slikami, da so v kodeksih zapisani motivi imeli vzporednice v upodobitvah na stenah. – Ko je papež Julij II. sestavljal ikonografski program za Stanzo della Segnatura, se je dotaknil starejših vzorov, poslikav v prostorih znanstvenikov, v njihovih študijskih kamricah in knjižnicah. V duhu novoplatonske filozofije je papež izpostavil Resnico, Dobro in Lepo, zato Resnico naravnega reda zastopa *Atenska šola*, Resnico vere *Razprava o zakramentu*, Dobro ponazarjajo *Kanonsko* in *Obče pravo*, Lepo pa *Parnas*. Rafael je svoje delo imenitno opravil in knjige, ki so dobile prostor na policah pod temi freskami, so ubesedile načela, ki jih je razgrnila kompozicija nad njimi. – Na zidanih, čvrstih slopih velike dvorane

Vatikanske knjižnice so naslikane celopostavne upodobitve tistih, ki so, ne oziraje se na čas in kraj, zaslužni za napisano besedo, za prizadevanje za Resnico, Dobro in Lepo. Ti velikani nas sprejmejo kot častna garda in s svojo imaginarno podobo nosijo naslikani spomin na sporočene in ohranjene misli.

Nobena knjižnica ni enoumna in enostavna. V času, ko so bile te zbirke zapisanega, tako rekoč materializiranega spomina še organsko urejene, so po eni plati vsebovale spomin avtorjev, po drugi pa – z razpostavitvijo knjig glede na vsebino – spomin na celovitost človekovega duha. V notranjih razporeditvah se je izražala zavestna poteza urejevalcev knjižnega fonda. Aby Warburg je nad vhodom v svojo knjižnico namestil napis *Mnemosyne*, Spomin, ker je njegova knjižnica funkcionirala kot razširjeni spomin. Ko berem o prostorski razporeditvi z osrednjo čitalniško dvorano, od koder je bilo mogoče priti v sleherno nadstropje (bila so štiri), vsako pa je imelo tematski poudarek in številne stranske prostore, se nehote spomnim na logiko, ki je obvladovala antične bibliotečne zasnove, še bolj pa na ironičnost, ki jo je avtor vsidral v kompozicijo knjižnega labirinta v *Imenu rože*. Ironičnost v ureditvi je v tem, da je bila knjižnica, srčika samostana, nedostopen kraj, tako da se je smiselnost obstoja knjižnice izgubila v makabrsko zakamufliranem vhodu in zmedeni domnevi, da je to *finis Africae*, zraven meje znanega in doumljivega sveta pa so krvoločni levi – knjige kot nevarni predmeti, knjižnice kot pogubni kraji in s tem vred vse znanje, zbrano v knjigah oz. vse, kar se je pišočim pred nami zdelo vredno zapisati. Večplastni spomin, seveda, če je ohranjen.

Velika dragocenost je spomin: ko se z leti izgubi ostrina pogleda, ko trepetava roka ne more pisati, ostaneta samo glas in spomin – spomin, ki lahko posreduje znanje, ki bi se sicer izgubilo, in glas, ki pripoveduje tistemu, ki še ima vid in mirno roko. Guibert de Nogent je živel s to izkušnjo.

Ko je bilo objavljeno vabilo za sodelovanje v tematskem bloku »Spomin« revije *Ars & Humanitas*, se je izkazalo, da je tema vsidrana v mnogih osebnih in raziskovalnih vsebinah. Že iz poslanih predlogov oz. povzetkov in toliko bolj iz sedaj objavljenih študij je očitno, da je tema problemsko močna, je univerzalna, vprašanje spomina pri nekem avtorju je tudi dilema avtorja oz. avtorice študije.

Približno 40 prejetih prispevkov presega običajen obseg revije, zato se je uredniška skupina odločila, da jih razdeli v dva zvezka. Kljub temu je treba imeti pred očmi celoto vseh študij, ker se vsebine, izhajajoče iz literarnih, filozofskih, umetnostnih, družbenih, heritoloških in drugih vidikov, povezujejo. V tem zvezku so prispevki osredotočeni na povezavo s polji filozofije, književnosti ter spomina in pozabljenja. Naj sledi njihova kratka predstavitev.

Velik del knjig in drugih spisov Marka Uršiča raziskuje dimenzije spomina, ker je spominjanje bistveno za samospoznanje. Prispevek je tako rekoč dvodelen: uvodoma izhaja iz osebnih spominskih izkustev in teoretsko filozofskih premislekov, avtor pa je v središče postavil odnos med spominskimi objekti (ki so lahko predstave) in subjektom, spominjajočo se osebo. V nadaljevanju pa nas povede po poti ključnih spominskih »aporij« od antičnih kulturnih vrhuncev do našega časa.

Izhodišče prispevka Izidorja Baršija je delo Gillesa Deleuza in Felixa Guattarija *Anti-Ojdip*, ki obravnava razmerje med upnikom in dolžnikom, ta pa temelji na spominu, na dogovoru, ki se ga je treba spominjati. Z upoštevanjem Nietzschejeve *Genealogije morale* sta Deleuze in Guattari prišla do trditve, da se besedni spomin vzpostavi na temelju »aktivne sposobnosti pozabe« in s »potlačitvijo biološkega spomina.« Kakor pravi avtor prispevka, skuša pričujoči članek natančneje zastaviti problem spomina ter razviti pojmovanje in vlogo biofilicijskega spomina.

V Plotinovi filozofiji je spomin pomembna kategorija, saj obstaja na več ravneh. Sonja Weiss piše, kako se v okviru pojma *hénosis*, ki na ravni mistične izkušnje pomeni zlitje duše z umskimi resničnostmi, spomin sicer izključuje, a sposobnost spominjanja ostaja del filozofske *áskesis*. Ta človeka vodi k mistični izkušnji, ker je edina duševna zmožnost (*dýnamis*), ki lahko tako rekoč potuje skozi čas, čeprav je – kot del diskurzivnega miselnega procesa – tudi sama ujeta vanj. V razlikovanju med anagoško močjo platonske *anámnēsis* in spominom kot vsebino oz. stanjem, ki nas ločuje od enosti z umskim kozmosom, je pomembna opredelitev trenutka, ko se mora človek odreči tistemu, česar se je pred tem oklepal: gre za odločitev, povezano z moralno držo.

Jedro študije Mateja Hriberška je namenjeno Aristotelovim spisom, posebej besedilu *O spominu in spominjanju*, ki je odmevalo v naslednjih stoletjih. Ob velikem časovnem loku od 5. stoletja pr. n. št. s Hipokratom in pozneje Sekstom Empirijem se članek ustavlja ob medicinskih delih aleksandrijske šole in se posveča dvema poznejšima sklopoma filozofskih del; to so komentarji Avrelija Avguščina in Boetija, s katerima izzveneva patristični čas, ter dela Alberta Velikega in Tomaža Akvinskega, vseskozi pa beremo sklice na večino retorike, kjer je bistveno pomemben zanesljiv spomin.

Spisi Martina Heideggerja, ki jih v središče postavlja razprava Deana Komela, so analizirani v dialogu s Hölderlinovimi, Husserlovimi, Kierkegaardovimi in drugimi deli. Pričujoča analiza se ustavlja predvsem pri izviri spomina, (za)pomnenja geografije (oz. krajev) spomina ter se ukvarja z vprašanjem, kako spominjanje v bistvu pomeni premoščanje med biti in ničem. Kakor pravi, je po naukih dela sodobne filozofije (eksistencializem), bistveno biti, in to še pred mišljenjem. Študija se osredotoča na »breztemeljni izvor« spominjanja in pomnjenja, ki je vsebovan v govoricu in je tako hranišče spomina.

Cvetka Hedžet Tóth analizira stališča nemškega filozofa Theodorja W. Adorna o spominu na trpljenje in uničevalno mašinerijo, ki je bila najbolj grozotno uresničena v Auschwitzu. Adorno – in avtorica Tóthova – izpostavljata vprašanje ohranjanja zgodovinskega spomina, anamnetičnega uma, ki ne pozablja. Članek obravnava Adornove nazore o tem, kaj pomeni ohranjanje spomina na trpljenje in kako se je življenje po izkušnjah taborišč smrti spremenilo, kaj pomeni izoblikovati kategorični imperativ, s katerim se Auschwitz ne bo mogel ponoviti.

Študija Valentine Hribar Sorčan je analiza treh umetniških pristopov v spominjanju na proces in posledice druge svetovne vojne, kakor se je izrazilo v delih Christiana Boltanskega, Anselma Kieferja in Zorana Mušiča. Vsak od njih se je spopadel z lastno ali rodovno zgodovino ter doživetjem razvrednotenja eksistence, kar so izrazili npr. v inštalacijah z objekti iz življenj odsotnih ljudi, v spominskih pokrajinah in v transpozicijah osebnih doživetij. Ta razmišljanja in izkušnje je vsak umetnik tematiziral in izrazil v specifičnem likovnem jeziku ter jih izročil gledalcu oz. premišljevalcu o vsebinah.

Sodobnega kitajskega filozofa Li Zehouja je v središče postavila študija Jane Rošker; prispevek razgrinja temeljni filozofski koncept usedlin oz. nalaganja, pri čemer je koncept sedimentacije posebna oblika skupnega človeškega spomina in procesa, s katerim se v naše razumevanje in spominjanje ugnezdijo podatki, izkušnje in podobe. V tej filozofiji je veliko starožitnih oblik, Li Zehoujeve misli pa je avtorica postavila v dialog z mislimi zahodnih filozofov.

Študija Janje Vollmaier Lubej obravnava travmatične spomine otroštva, ki jih je ubesedil Peter Božič v delu *Očeta Vincenca smrt*. Tako kot literarno delo prepletajo razmišljanja o izgubljenem otroštvu, nerešenih družinskih danostih itd., ki so travme univerzalne bolečine, se študija posveča vdiranju nepreseženih in nepredelanih spominov, ki povzročajo budno in nočno tavanje po pokrajinah nezaželenih doživetij. Božičev modernistični roman je preplet individualnega spomina s kolektivnim in se ukvarja z vprašanjem odsotnosti identitete zaradi travm iz preteklosti.

Breda Marušič je v pričujoči študiji analizirala izražanje pisatelja v izvirnem besedilu in metamorfoze, ki so bile potrebne, da so Pahorjeve misli dobro zaživele na odru. Vzporedno sta predstavljena dva romana Borisa Pahorja, *Spopad s pomladjo* in *Nekropola*, ki nimata enakih doživljajskih izhodišč, prvo delo se ukvarja z reminiscencami na ponovno vstopanje v življenje po končani vojni, drugo pa z neposredno izkušnjo taboriščnih grozot. Osrednja dilema se postavlja ob vprašanju izginjanja odtenkov, ki so zapisani v spominski literaturi, ker gledališki jezik ni naklonjen dolgim refleksivnim odlomkom.

V francoski literaturi se je avtobiografski roman pojavil z *Izpovedmi* J.-J. Rousseauja in pravo nadaljevanje je dobil nekako dve stoletji pozneje: Florence Gacoin Marks se je osredotočila na dela Annie Ernaux in Ivana Jablonke. Avtobiografski roman pove o življenju tisto, česar sociologija ne obravnava (D. Viant) in je analiza retrospektivnosti, po besedah A. Ernaux pa pomenijo njena literarna dela tudi izraz v obliki generacijskega romana in socialne proze. Uporabljeni termin »avtosociobiografija« razgrinja tudi metodološke zagate, ki jih v tem primeru rešuje literarna analiza.

Pretresljiva literarna dela Prima Levija, nekdanjega interniranca v Auschwitzu, so v dobršni meri zasidrana v spominu: v svojih delih govori v svojem imenu (jaz) in imenu tistih, ki jih več ni (mi). Primo Levi se seveda zaveda vplivanja časa, ki povzroča metamorfni odnos med spominom in resničnimi dogodki, Irena Prosenč pa je analizirala zlasti tiste odlomke, ki se eksplicite izražajo skozi spomin. Kot pravi avtorica, je spomin in literarno oživljanje minulega proces, ki naj bi obnovil izgubljeno oz. poškodovano identiteto, tako da je zapisovanje doživetega povezava med zdaj in nekdaj, je umetni spomin.

V študiji Tomaža Toporišiča se prepleta večplastno življenje besedil, namenjenih odrski postavitvi (Beckett, Jovanović, Semenič), kjer je bistven pogled namenjen izmuzljivosti in začasnosti spomina, ki pa je lahko individualen ali kolektiven. Besedila izbranih avtorjev iščejo – po Toporišičevih besedah – novo pisavo za gledališče nove dobe, kar pomeni oblike poznega modernizma in postdramskega, pri čemer raziskujejo nove izrazne možnosti, ki ob ustvarjanju obhodov okoli ustaljene dramske forme »kot nekakšni spominski gejziri bruhajo maso zvočnega materiala, pri kateri ni več jasno, katerim označencem so namenjene te verige označevalcev.«

Roman Garcíe Márqueza *Sto let samote* je med ključnimi stvaritvami v špansko govorečem svetu, študija Jasmine Markič pa se osredotoča na izražanje občutka spomina, ki je osebni, zgodovinski ali kolektivni. García Márquez je svoj roman umestil v zgodovinska dogajanja, ki jih je doletelo politično odiranje, o katerih zgodovinske knjige ne pišejo, avtor pa je dogodke iz realnega in namišljenega, magičnega sveta spletel v novo kvaliteto. Utemeljil jih je s skladijskimi in semantičnimi pristopi, s posebnimi glagolskimi oblikami, ponavljanji itd.

Šolske prakse so v srednjem veku nadaljevale starejše principe učenja na pamet, katerega cilj je bila krepitev spomina. Učenje verzificiranih besedil je bilo v primerjavi z daljšimi proznimi teksti lažje, omogočalo je tudi natančno ponovitev (in priložnostno uporabo) citatov. Greti Dinkova-Bruun je primerjala koncepte več avtorjev iz 14. in 15. stoletja, ki so v verze prelili svetopisemske knjige, predvsem jo je zanimal njihov odnos do knjige Razodetja. Od 12. stoletja dalje je mogoče najti več skrajšanih in v verze prepesnjenih Biblij. Študija podrobneje obravnava pristope

Guida Vicentina, Petrusa de Rosenheima in Johannes Schlitpacherja, upošteva pa še nekatere druge avtorje.

Spomin je s širitvijo, s številnimi prepisi Avicennovih medicinskih del v 12. stoletju stopil v središče teoretskih razprav, ki so segmente možganov razlagale kot območja nekaterih intelektualnih dejavnosti in so opredelile npr. center za zdravo pamet, za domišljijo itd. ter center za spomin. Ker vse izhaja iz vida oz. očesne zaznave, ki pa je tesno povezana z osebnim odnosom do videnega, je članek Nataše Golob razprave o individualnosti spomina povezal s primerom rokopisa (Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms 33), kjer v procesu iskanja in prepoznavanja vsebin ob obsežnem pravnem besedilu deluje tudi osebni spomin in obstranske risbe, ki nadomeščajo funkcionalna znamenja kazalk in ključnih besed.

Študijske knjige, ki so jih uporabljali različni študenti, niso posebno pogoste, zato je rokopis, ki vsebuje pripise več rodov študentov, zanimiv. Gre za predavanja erfurtskega profesorja Jacoba Publicija, kodeks iz sredine 15. stoletja pa zaradi pripisov različnih študentov osvetljuje proces pedagoškega dela in recepcijo Publicijevega dela pri slušateljih. Angelika Kemper je ob študiju izvirnega rokopisa predstavila tudi teoretske principe, na katerih je temeljilo univerzitetno poučevanje, kjer je veliko vlogo igrala retorika, »zlata večšina« humanizma.

V prispevku Nataše Lah sta v zrcalno pozicijo postavljena dva koncepta spomina oz. spominjanja ter njegovega nasprotja – pozabe oz. pozabljenja. Obe plati se izkažeta kot strukturi, ki ju je treba brati na več ravneh refleksije, ker sta izbrana sklopa brez gledalčeve soudeležbe nema. Na eni strani je Warburgov koncept slikovne Mnemosyne, ki tematsko predstavlja vizualizacijo pojmovnih podob, na drugi strani pa je McCollumova instalacija. Ta po zunanji kompoziciji sledi Warburgovemu principu, vendar so pred gledalcem prazni okvirji, v katere mora transponirati vsebino. Gre za soočanje kompozicijsko malone identičnih, a izpovedno bodisi narativnih ali slepih podob, kjer je spomin prinašalec vsebine.

Amalija Maček je predstavila več tipov tolmačenja (konsekutivno, simultano, tehnološko podprto konsekutivno tolmačenje itd.), kjer sta vloga in zmogljivost spomina bistveno pomembni. Na temelju izkušenj in odgovorov na vprašalnike je pozornost namenila kratkoročnemu in daljnoročnemu spominu ter povezanosti s kinetiko prostoročnega zapisovanja. Izkazalo se je, da je roka pomembno orodje za podporo spominu, ker – poenostavljeno rečeno – spomin ni le v glavi, ampak tudi v telesu.